

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«XIX/XX»

Олександр Оглоблин

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В НАУКОВІЙ І ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ XIX–XX В. (До 90-річчя першої публікації статті)

***

У статті О.Оглоблина висувається та обґрунтовується теза про господарську автономію України як наріжний концепт економічної історії України XIX – початку XX ст. Обстоюється думка, що тодішній економічний процес на українських обширах варто репрезентувати у вигляді тріади: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення». Показується, що соціально-економічні події, явища та процеси транслиювалися до культурної свідомості суспільства, що продукувало низку візій щодо осмислення становища «українського господарства» спершу в «територіальній», згодом – «національній» формах у науковій і суспільній думці XIX – початку XX ст. Наголошується, що концептуальна пропозиція О.Оглоблина наприкінці 1920-х рр. спиралася як на позитивістські канони історієписання (органіцизм, детермінізм, каузальність, фактографічний документалізм), так і деякі вимоги марксистської методології (матеріалістичне тлумачення, домінація економічних законів). Зазначається, що в тодішніх концептуальних пропозиціях ряду українських істориків, передусім О.Оглоблина і М.Слабченка, вибудувалися антиколоніальні дискурси. Підкреслюється, що в типологічному плані концепція О.Оглоблина в багатьох аспектах нагадувала візію М.Волобуєва, зокрема його тезу про УСРР як історично оформлений національно-господарський організм. Відзначається, що подібність концепцій О.Оглоблина та М.Волобуєва походила не тільки зі спільної конструктивної основи, а й базувалася на розгортанні антиколоніальних дискурсів.

Ключові слова: *схема/концепція історії України XIX – початку XX ст., економічна історія, генерація українських істориків 1920-х рр., українська історіографія, соціологізація історії, антиколоніальні дискурси, Оглоблин, Слабченко, Волобуєв.*

У світлі нашої сучасності генерація українських істориків та вчених-гуманітаріїв 1920-х рр. асоціюється з важким присмаком утрачених можливостей і похованих надій, оскільки це післяреволюційне покоління могло надати національній науці

величезний, майже фантастичний інтелектуальний імпульс. Висунуті ідеї та концептуальні пропозиції, започатковані, проте, на превеликий жаль, гвалтовно обірвані оригінальні наукові проекти та масштабні незавершені студії обіцяли так багато, що уява продукує цілу низку яскравих асоціацій і компаративних запитів...

Отож мимоволі постає спокуса відкинути поважні фахові табу та переміститися на «заборонену територію» і спроектувати інші сценарії наукового буття за більш сприятливих соціокультурних обставин та політичних передумов: що було б, якби... Та не судилося. За точним і страшним означенням учня О.Оглоблина – репресованого історика С.Підгайного, покоління вчених 1920-х рр. увійшло до історії української науки як генерація «недостріляних»¹.

Утім концепції, конструктивні проєкції та наукові практики цього самотнього покоління вчених і до сьогодні становлять чималий інтерес для багатьох дослідників. Адже за часів відносно «нормальної» науки 1920-х рр. на обширах радянської України сприйняття марксизму, точніше його більшовицької версії, як універсальної монометодології ще не призвело до тотального нищення українського культурного простору. Тож зберігалися певні можливості для варіативного представлення й концептуалізації української минувшини, поміж яких рясно сходили розмаїті інтелектуальні паростки.

Із цієї перспективи чимале зацікавлення продукують антиколоніальні дискурси, котрі побутували в українській історіографії 1920-х рр. і ввійшли як органічні складові до низки концептуальних пропозицій щодо конструювання історії України, зокрема стосовно висвітлення та представлення національної минувшини від середини XVII ст. Фундаторами антиколоніальних дискурсів на полі історії України стали переважно молоді вчені, котрі вважали себе представниками « нової революційної школи» (М.Слабченко, О.Оглоблин та їхні учні).

Звісно, вони не були поодинокими українськими істориками, у текстах яких виразно проступали антиколоніальні мотиви, позаяк останні споглядаємо у працях цілої низки вчених, зокрема у студіях Д.Бованенка, О.Гермайзе, А.Козаченка, П.Клименка, Н.Мірзи-Авак'янц, М.Петровського, М.Ткаченка, В.Фесенка та ін. Але найяскравіше антиколоніальні дискурси були розгорнуті в розвідках київського історика О.Оглоблина й одеського вченого М.Слабченка, котрі використали ці практики для висунення оригінальних концептуалізацій.

Однією з таких пропозицій була «теорія єдиного процесу» М.Слабченка. На його думку (тут і далі у вступній статті курсив наш – *О.Я.*), «студіювати нашу (тобто українську – *О.Я.*) історію (й не тільки, розуміється, нову) потрібно в зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усесвіту. *Завдяки такому підходу можна спостерігати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі темп його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас*»².

На початку 1920-х рр. цей підхід нав'язував універсальну й доволі спрощену соціологічну схему минувшини, яку М.Слабченко метафорично нарік «теорію єдиного процесу» та переніс її на національні терени у вигляді видозмінених концептів, ідей, апробованих у

¹ Оглоблин О. Семен Підгайний (1907–1965) // Український історик. – 1966. – №3/4. – С.68.

² Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.7/8. – К., 1926. – С.557.

працях Е.Бем-Баверка, К.Бюхера, М.Вірта, Р.Гільфердінга, В.С.Джевонса, В.Зомбарта, К.Каутського, М.Ковалевського, В.Лексіса, П.Маслова, К.Менгера, М.Павлова-Сильванського, М.Покровського, М.Рожкова, П.Сорокіна, Г.Спенсера, П.Струве, М.Тугана-Барановського, Г.Швітгау, Г. фон Шмоллера, Р.Штаммера та ін. На його думку, рівень модифікації запозичених й адаптованих ідей залежав від місцевих «відхилень», передумов і обставин. Власне, останні розглядалися як своєрідний стрижень національної минувшини, точніше спосіб розгортання тих світових та європейських тенденцій, який слід було виявити й досягнути дослідникам із локальної перспективи історієписання.

Проте «місцеві фактори», хоч і творили певну своєрідність, але не могли вирвати «країну із загального економічного концерту». Тож М.Слабченко вважав, що Україна пережила з більшою чи меншою самобутністю всі стадії, властиві історії світового господарства³, зокрема колоніальне гноблення.

У широкому сенсі М.Слабченко вводив антиколоніальний дискурс до своєї конструкції української ранньомодерної минувшини задля того, щоби пояснити побутування архаїчних рис у господарстві й торгівлі України-Гетьманщини. Причому цей дискурс уживався для представлення соціокультурних впливів як Московщини-Росії, так і Речі Посполитої, хоч меншою мірою стосувався Корони Польської.

Тривалий російський наступ на автономію Гетьманщини, котрий врешті-решт увінчався її ліквідацією, М.Слабченко пов'язував з імперіалістичними потугами Москви. У цьому світлі автор розглядав економічну політику Росії щодо України-Гетьманщини як таку, котра спиралася на засади протекціонізму та меркантилізму й, кінець-кінцем, мала метою опанувати, захопити, знищити український ринок.

Саме в розрізі антиколоніального дискурсу М.Слабченко репрезентував економічну політику Москви, зокрема щодо Києва. На його думку, з другої половини XVII ст. «найважливіший жвавий торговий український пункт – Київ, напр[иклад], одразу ж випав із посідань Української держави і став ключем у торговій політиці Московської держави. *Володіння Києвом давало Московії можливість реалізовувати найжорсткішим чином свої меркантилістські плани й допомагало проводити в Україні колоніальну політику, завдяки якій Україна поступово ставала ринком для російської обробної промисловості*»⁴.

Зрештою, цей процес М.Слабченко означував як «економічну політику грошово-поліційної»⁵ чи «військово-поліційної держави»⁶ (як він називав тодішню Росію), спрямовану на знищення дрібної приватної власності на українських землях. Ба більше, М.Слабченко гадав, що політична руйнація автономії Гетьманщини була вислідом потужних господарських трансформацій. Тому історик обстоював думку, що «український народ від 1709 швидко перетворюється у недержавний, всі інші грошові знаки були витиснені монетою російською»⁷.

³ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т.1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – Одесса, 1922. – С.V.

⁴ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т.3: Очерки торговли и торгового капитализма. – Б. м., 1923. – С.3.

⁵ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т.2: Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса, 1922. – С.49.

⁶ Там же. – С.51.

⁷ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Ч.1. – Т.1. – С.109.

Отож процес руйнації та падіння Гетьманщини М.Слабченко висвітлював у розрізі антиколоніального дискурсу, себто колоніальної політики Московської держави, яку розглядав як вислід її господарських і торгівельних устремлінь. Таке представлення дозволяло авторові триматися вихідних положень «теорії єдиного процесу».

На відміну від М.Слабченка О.Оглоблин висунув концепцію «господарської автономії України»⁸. Київський дослідник також перебував під впливом соціологізації історії, хоч і меншою мірою. Тому він намагався більше спиратися на конкретний фактографічний матеріал, зокрема досить критично сприймав екстраполяції різних концептів європейських інтелектуалів на український ґрунт, які рясно побутували в текстах М.Слабченка.

Первісна дослідницька програма О.Оглоблина почасти нагадувала конструкцію відомої студії М.Тугана-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование» (Санкт-Петербург, 1898 р., т.1). У 1928 р. О.Оглоблину⁹ довелося навіть реагувати на гострі зауваги М.Ткаченка¹⁰ стосовно впливів означеної праці на його монографії про мануфактуру в Гетьманщині та передкапіталістичну фабрику. «Вихваляння» М.Тугана-Барановського закидали авторові й пізніше, зокрема під час так званої «дискусії» навколо його концепції українського історичного процесу (травень 1931 р.)¹¹.

Мабуть, О.Оглоблину імпонували наукові погляди М.Тугана-Барановського, хоч він не виявляв особливих зацікавлень щодо філософських експериментів цього вченого, але пильно вивчав його історико-економічні праці. Тим паче, що М.Туган-Барановський не був схильним до фетишизації марксизму, зокрема прагнув доповнити й оновити його за допомогою неокантіанської етики.

«Етичний мотив (кантіанство), з погляду Туган-Барановського, був керівним у житті і в ім'я його й на ньому мали миритись різні інтереси», – відзначав М.Слабченко¹². Приміром, М.Туган-Барановський обстоював тезу, що наукове пізнання має бути незалежним від класових інтересів, оскільки вони не можуть пояснити «справжню сутність моралі, релігії, мистецтва й науки»¹³.

Так чи інакше, проте студія М.Тугана-Барановського про російську фабрику була своєрідним орієнтиром для О.Оглоблина у процесі висунення й формулювання дослідницької програми щодо вивчення української господарської минувшини.

⁸ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.,] 1925. – С.4.

⁹ Оглоблин О. «Проф. А.П.Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К. 1925, стор.270. *Його-ж*, Предкапиталистическая фабрика. – К. 1925, стор. 324 (sic)» (З приводу рецензії, вміщеної в журналі «Україна» за 1928 р., ч.1, за підписом Миколи Ткаченка) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.19. – К., 1928. – С.287.

¹⁰ Ткаченко М. Рец. на кн.: Оглоблин О.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К. 1925, стор. 270. *Його-ж*, Предкапиталистическая фабрика. – К. 1925, стор. 324 // Україна. – 1928. – №1. – С.147.

¹¹ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.14.

¹² Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – Т.2. – [Одеса], 1927. – С.220.

¹³ Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. – 4-е изд. – Москва, 1918. – С.100, 105.

Із такої перспективи антиколоніальний дискурс вписувався до концептуалізації О.Оглобина вельми своєрідно та вибірково. Певною мірою він поділяв тезу М.Слабченка про переважно колоніальний характер українського господарства ХVІІІ ст., але не був прихильником її абсолютизації. Натомість намагався ввести цю тезу в контекст загальної спрямованості тодішньої російської політики. Скажімо, О.Оглобин стверджував, що «монополія московських мануфактур мала не порушуватися. Ця гадка неодноразово відкрито висловлювалася в указах російського уряду. *Українському господарству була вказана роль чисто колоніального господарства.* Однак, ця послідовна програма залишилася майже невиконаною. Навіть той слабкий розвиток мануфактури, який ми можемо простежити на Україні, свідчить про те, що в місцевому господарстві були деякі сприятливі умови»¹⁴.

Загалом О.Оглобин гадав, що катастрофа 1709 р. призвела до напливу великих російських землевласників на українські терени, який послабив колоніальну залежність України¹⁵. Саме у цьому він убачав ті можливості, котрі склалися для розвою українського господарства і його визволення з «колоніальних пут».

Більше того, О.Оглобин гостро критикував постулати «звичайної схеми “руської” історії», котра «підпирала колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»¹⁶. Він дотримувався думки, що в російських або польських концептуалізаціях історії цілісність українського господарства штучно розмивалася та навіть спотворювалася.

Видається, що О.Оглобин прагнув не стільки пояснити соціально-економічну вмотивованість російської політики, скільки показати на її тлі зародження, становлення та функціонування «українського господарського організму», котрий крок за кроком намагався визволитися з-під політичної зверхності імперії Романових. Таким чином, антиколоніальний дискурс доволі самобутньо вписувався в концептуальну пропозицію О.Оглобина, який пропонував розглядати економічну історію України ХVІІІ – початку ХХ ст. у вигляді трьох фаз або стадій розвитку: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення».

Ці концептуальні настанови О.Оглобин прагнув застосувати вже у своїх студіях наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. Наприклад, перший випуск його «Нарисів з історії капіталізму на Україні», який дивовижним чином було опубліковано 1931 р., себто в розпал «викривальної кампанії» супроти О.Оглобина, мав доволі промовисту назву – «Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини ХІХ століття».

Побутує думка, що саме студії О.Оглобина і М.Слабченка тією чи іншою мірою спричинилися до висунення відомої концепції М.Волобуєва про необхідність економічної цілісності УСРР з огляду на її «нераціональний розвиток» і засилля союзного «централізму»¹⁷. Почасті таке спостереження потверджує ціла низка посилань у розвідці

¹⁴ Оглобин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – [К., 1925]. – С.40.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Оглобин О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобіна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [Факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.13.

¹⁷ Гончарук Т.Г. Праці українських істориків О.Оглобіна та М.Слабченка як підґрунтя економічної концепції М.Волобуєва // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний і науковий збірник. Серія: Історія. – Вип.5. – Одеса, 2005. – С.22–32.

М.Волобуєва на праці обох істориків (12 разів згадувалося прізвище О.Оглоблина й 7 разів – М.Слабченка)¹⁸, але найбільше про це свідчать споріднені, принаймні подібні складові в концептуальних пропозиціях О.Оглоблина та М.Волобуєва.

Насамперед М.Волобуєв гадав, що *«форми колоніальної залежності України від Росії не завжди були однакові»*¹⁹. Тому він наголошував, що перебіг «колоніальної політики царату на Україні був дуже складний»²⁰. Зокрема для окреслення цього процесу вживав означення «колонія європейського типу» та «колонія азійського типу»²¹. Різницю між цими «типами колоній» М.Волобуєв убачав у наслідках «колоніальної залежності», котрі для «колоній азійського типу» виявилися у відсталому «колоніальному господарстві», а для «колоній європейського типу», себто для підросійської України – у «відхиленні розвитку продукційних сил», достатньо розвинених за «капіталістичним рівнем», але викривлених, спотворених «на користь економіки метрополії»²².

Урешті, М.Волобуєв обстоював тезу про нагальну потребу переглянути плани індустріалізації, зокрема відкинути уявлення про «руську економіку як пануючу», та вимагав розглядати економіку УСРР як *«історично оформлений національно-господарський організм»*, що дозволить позбутися *«провінціального становища»* нашої мови, нашої літератури, нашої культури»²³. Такі прикінцеві закиди на адресу більшовицького центру де-факто означали, що антиколоніальна критика М.Волобуєва переносилася і скеровувалася від часів імперії Романових до політичних та економічних реалій тодішньої більшовицької Росії.

У типологічному плані концептуальна пропозиція М.Волобуєва вибудовувалася у вигляді тріади: а) «азійський тип колонії»; б) перетворення України в «європейський тип колонії»; в) ліквідація «нераціонального централізованого розвитку» й теза про економічну цілісність УСРР. Якщо порівняти цю тріаду М.Волобуєва з окресленою вище конструкцією О.Оглоблина, то помітимо очевидну подібність обох концептуалізацій.

Більше того, перегукуються навіть прикінцеві тези О.Оглоблина про Україну як «єдиний господарський організм» й М.Волобуєва про УСРР як «історично оформлений національно-господарський організм». Та і статті обох авторів, опубліковані 1928 р., схожі між собою навіть назвами – «До проблеми української економіки» М.Волобуєва та «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в.» О.Оглоблина.

Звісно, не можна виключати і зворотного впливу публікації М.Волобуєва на О.Оглоблина. Проте ідеї останнього про «автономію українського господарського організму» віднаходимо у його опублікованих текстах середини 1920-х рр., котрі опрацьовувалися, готувалися до друку ще раніше.

У сучасників М.Волобуєва побутували й інші компаративні паралелі щодо його концепції. Наприклад, М.Яворський дотримувався думки, що візія М.Волобуєва відроджувала довоєнну дискусію між М.Поршем і М.Стасюком щодо економічного

¹⁸ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.51–57.

¹⁹ Там само. – С.51.

²⁰ Там само. – С.52.

²¹ Там само. – С.57.

²² Там само. – С.63.

²³ Там само. – №3. – С.61–62.

становища та господарської ролі України під державно-політичною зверхністю Росії²⁴. Натомість О.Оглоблин у листі до І.Лисяка-Рудницького 13 січня 1963 р. наголошував, що «відома стаття (М.Волобуєва – О.Я.) – це продукт к о л е к т и в н о г о (розрядка в публікації 1966 р. – О.Я.) авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським)»²⁵.

Однак порівняно з візією М.Волобуєва в концепціях О.Оглоблина і М.Слабченка антиколоніальний дискурс відігравав здебільшого інструментальну, точніше допоміжну роль, себто був одним з елементів концепції «господарської автономії» чи «теорії єдиного процесу». Натомість у візії М.Волобуєва антиколоніальний дискурс став наріжним елементом його конструкції і якоюсь мірою навіть підґрунтям для проголошення політичної позиції.

Вочевидь, візія М.Волобуєва конфронтувала з традиційними уявленнями, котрі нав'язували звичні схеми залежності України від державно-імперського центру, зокрема заперечували його тезу про колоніальне становище українських земель в імперії Романових. Варто наголосити, що традиція такого заперечення у суспільній думці спиралася на цілу низку поважних чинників й обставин, які істотно розмивали уявлення про форми залежності з огляду на сусіднє географічне розміщення російських та українських земель, тривалу імперську державно-політичну зверхність, сегментацію, а навіть мозаїчність, національного культурного простору, успішне входження зросійщеної аристократії до станової ієрархії, владних структур і бюрократичного апарату Російської імперії тощо.

Відзначимо, що у середині 1960-х рр. О.Оглоблин, коментуючи статтю І.Лисяка-Рудницького, передусім акцентував увагу на своєрідності залежного становища України в імперії Романових: «Я якраз заперечував (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну п о л і т и к у (розбивка в публікації 1966 р. – О.Я.) на Україні, зокрема в царині економічній. Інша справа, що термін “колоніалізм”, може, не цілком відповідний для Східної Європи. Але це суті не змінє»²⁶.

В уточненому коментарі О.Оглоблина, уміщеному пізніше в іншому числі «Сучасності», його заувага формулювалася в більш точному та розлогіму вигляді: «Я якраз заперечував (і тепер заперечую), що Україна була колонією Росії. Я тільки доводив (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну п о л і т и к у (розбивка в публікації 1966 р. – О.Я.) на Україні, зокрема в царині економічній»²⁷. У цитованих словах простежується відлуння давньої полеміки 1920-х рр., що продемонструвала як складно маркувалися особливості підневільного/залежного становища України в імперії Романових у розрізі різних сфер суспільного буття. Адже ремінісценція О.Оглоблина до дискусії 1928 р. подавала доволі суперечливе означення: наголошення на колоніальній політиці Росії й, водночас, заперечення колоніального становища підросійської України.

Архітектоніку статті О.Оглоблина 1928 р. вибудовано відповідно до його концептуальної тріади, композиційно вона поділяється на три частини, у межах яких автор намагався сконструювати поняття «українська економіка». Експлікацію

²⁴ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Його ж. На історичному фронті: Збірка статтів. – Т.1. – Б.м., 1929. – С.209.

²⁵ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Сучасність. – 1966. – №1. – С.93 (прим.9).

²⁶ Там само.

²⁷ [Оглоблин О.] Поправка [до статті І.Лисяка-Рудницького «Роля України в новітній історії»] // Сучасність. – 1966. – №4. – С.116.

цього поняття він проводить, спираючись на кілька дослідницьких інструментів. Передусім О.Оглоблин вивчає історію суспільної думки, зокрема прагне виявити певні інтелектуальні маркери, що вказували на зрушення у сфері громадської свідомості. Водночас автор нав'язує компаративні масштаби висвітлення соціально-економічних процесів на українських обширах, які дозволяють уникнути односторонності у тлумаченні та репрезентації фактографічного матеріалу, нарешті подивитися на місцеве господарство як на певну цілісність.

О. Оглоблин гадав, що первісно дефініція «українська економіка» постала винятково в територіальному розумінні. Він розглядав її в контексті колізії між «економічними інтересами укр[аїнської] територіальної буржуазії й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги укр[аїнській] буржуазії захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасти) буржуазії польської».

За візією О.Оглоблина, ця колізія трансформувалася в усвідомлення відповідних суперечностей, а відтак «десь на початку 80-х років (XIX ст. – О.Я.) проблема української економіки з'являється вже в національній формі». Тому автор пов'язував зазначений конфлікт із появою антипода національної буржуазії – «українського пролетаріату».

На думку О.Оглоблина, з експансією західноєвропейського, головним чином французького та бельгійського капіталу, українські землі наприкінці XIX ст. перетворилися на арену міжнародних змагань. Тож різниця між національними економічними інтересами стає вповні очевидною, що, власне, і фіксувалося українською суспільною та науковою думкою, в якій висувалася теза про Україну як «окремий господарський терен».

Подібну думку простежуємо й в інших дописах О.Оглоблина. Скажімо, у робочій версії рецензії на три випуски «Записок Одеського наукового при УАН товариства» (1927–1928 рр., ч.1–3) історик наголошував на ідеї «одноцільності українського економічного терену»²⁸.

За висловом О.Оглоблина, наприкінці XIX – на початку XX ст. «територіальна проблема української економіки» сполучається з соціально-економічними та політичними інтересами революційного руху, які торують шлях до «національного визволення України». Ця теза з третьої частини розвідки О.Оглоблина вивершувала його концептуальну тріаду.

Таким чином, О.Оглоблин висунув і запропонував якщо не завершену схему стосовно української економічної історії XIX – початку XX ст., то, принаймні, її робочу, операційну версію. У світлі пізнавальної ситуації кінця 1920-х рр. ця схема давала певні концептуальні орієнтири, незважаючи на істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії тодішньої «масової» історії й низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму.

Зрештою О.Оглоблин акцентував увагу на реакціях суспільної свідомості, у фокусі якої опинилися певні економічні явища та процеси на українських обширах. У широкому сенсі цей підхід дещо нагадує фіксацію результатів соціальної й економічної діяльності у світі ідей, себто витлумачення певних понять як своєрідних маркерів культурної свідомості. Вочевидь це нав'язує деяку схожість із підходами неокантіанців і, можливо, виказує завуальовані впливи М.Тугана-Барановського.

²⁸ Оглоблин О. Рец. на вид.: Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства секція соціальна-історична. – ДВУ. – 1927. – Ч.1. – 99 с.; ДВУ. – 1928. – Ч.2. – 92 с.; ДВУ. – 1928. – Ч.3. – 102 с. [автограф і машинопис рецензії] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.42.

Більше того, концептуальна пропозиція О.Оглоблина продукувала солідні, як на ті часи, інструментальні можливості, позаяк дозволяла широко залучати матеріали з обсягу історії суспільної та наукової думки, культурної минувшини для розкриття тих чи інших трансформацій колективної свідомості. Імовірно, такі наукові устремління обіцяли в найближчому майбутті перетворення позитивістського органіцизму, економічного детермінізму й виразної каузальності О.Оглоблина в якусь із версій соціологізації історії з багатоплановим і добре структурованим представленням, із широкими можливостями щодо студювання різних площин та сфер минувшини України. Потенційно така дослідницька пропозиція торувала шлях до повноцінної, взаємодоповнюючої репрезентації української історії в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній і політичній площинах.

Утім повернутися до цієї пропозиції, та й то у вигляді обмежених ремінісценцій, мемуарних згадок і пояснювальних коментарів, О.Оглоблин зміг лише за часів свого еміграційного буття.

***

Стаття О.Оглоблина відтворюється за публікацією 1928 р.²⁹ Збережено правопис, а також виділення розбивкою окремих слів. Друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До тексту долучено посилання історіографічного спрямування та пояснення рідковживаних, архаїчних слів. Скорочення розкрито у квадратних дужках. Додано до розвідки О.Оглоблина примітку редакції журналу «Червоний шлях» позначено астериском (*). На відміну від редакційної примітки 1928 р. в авторському коментарі до публікації 1953–1954 рр. наголошувалося: *«Ця стаття з'явилась, як вступна лекція до курсу історії українського господарства, що його вперше прочитав автор у Київському Інституті Народнього Господарства в 1927/28 акад. році й була надрукована у харківському журналі “Червоний Шлях”, 1928 р., ч. 9-10. У примітці редакція “Ч.Ш.” висловила побажання “продовжити обговорення цієї теми”. Але починалися такі часи, коли не тільки обговорення, а навіть поставлення такої теми було вже неможливе. Між тим ця проблема зберігає всю свою актуальність і по сей день. Тому автор вважає за можливе вдруге опублікувати цю статтю, поробивши в ній деякі, здебільшого редакційного характеру, зміни та скорочення»*³⁰.

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

Oleksii Yas

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

²⁹ *Оглоблін О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях. – 1928. – №9/10. – С.165–179; передрук зі змінами та скороченнями: Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). – 1953. – №8. – С.10–15; 1954. – №1. – С.6–8.

³⁰ *Оглоблін Ол.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). – 1954. – №1. – С.8 (прим.).

***

Проф. Ол. Оглоблін

Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. *

I

В розвиткові науки історії українського господарства основне, центральне питання – це процес витворення поняття української економіки. Дослідження цього питання цілком логічно приведе нас до його історіографічних та історичних джерел, тобто до історії укр[аїнської] економічної думки та історії українського господарства. Поняття української економіки ще й поднесь³¹ не усталене ні в науковій літературі, ні в широких колах громадянства. Довгі століття свого історичного життя Україна перебувала під чужими економічними та політичними впливами, що, безумовно, відбилося й на українській економічній думці. Україна перебувала в найщільнішому зв'язку з Річчю Посполитою Польською, а пізніше з Московським царством (згодом Російською Імперією), була довгий час у цілковитій залежності від цих держав, позбавлена будь-якої автономії, й громадська, а згодом і наукова думка польська або російська звикала вважати Україну за невід'ємну частину своєї території політичної та економічної, і в певній підлеглості українського господарчого життя чужим економічним центрам вбачала відсутність українського економічного центру, автономного господарчого терену. Отож мусимо насамперед зупинитися на тому, як наукова й громадська думка на Україні ставилася до української економіки. Але найголовніше завдання наше – це встановити, як розвиток української економічної думки визначав питому вагу української економіки в світовому господарстві, передусім у її відносинах до російської та польської економіки. Треба зазначити, що ці питання мають велику вагу для сучасного господарчого будівництва України. Справді, процес розвитку українського господарства був дуже складний; це безперечно позначилося й на сучасному стані укр[аїнського] господарства. Досить згадати за такі проблеми, як-от проблема текстильної промисловости на Україні, що саме тепер поставлена на порядок денний.

Проблема укр[аїнської] економіки з'являється на суто практичному ґрунті господарчих інтересів України, в умовах тої економічної боротьби, яка точилася за український ринок між Росією, Польщею та Західною Європою (головне Німеччиною) за першої чверти 19 в. Як відомо, Україна до

---

* Ця стаття є автореферат ширшої праці на цю тему. Відповідну доповідь автор зробив на пленумі катедри Історії України Українського Інституту Марксизму 7-го березня 1928 року.

В і д Р е д а к ц і ї: Містимо цю статтю, як цікаву наукову спробу висвітлити проблему української економіки в історичному розвиткові української економічної думки. Бажано продовжити обговорення цієї теми.

³¹ До цього часу.

кінця 18 в. не була органічно зв'язана з Росією. Лівобережна Україна (окрім Слобожанщини) складала автономну державну одиницю – Гетьманщину, котра мала певні політичні й економічні зв'язки з Російською Імперією, й ці зв'язки чимраз міцнішали. Мало не вся Правобережна Україна (Київщина, окрім Києва з околицею, що належали до Гетьманщини, Волинь і Поділля) входила до складу Речі Посполитої Польської й перебувала під безпосереднім впливом польського господарства. Нарешті Південна Україна (пізніші Херсонщина, Катеринославщина й Північна Таврія) складала на той час або територію запорозьких земель (Січ і Вольності), або це були незалюднені степи, «дике поле», що належало до складу Кримського Ханства, або, як смуга північного узбережжя Чорного (та Озівського) моря належала частково до складу Оттоманської Імперії. В господарчому житті цих земель велике значіння мали впливи татарсько-турські. Отже, за 18 в. Україна була політично й економічно роз'єднана, і тільки частина її була сполучена з Російською Імперією. Аж коли північне узбережжя Чорного та Озівського морів до рук російських дісталось, й уряд російський заходився там коло будування портів (Херсон, пізніше Одеса), правобережно-українське господарство (зокрема південна частина Правобережжя – воєводства Брацлавське й Подільське) скеровує сюди всю свою увагу, а правобережне панство переходить на бік Росії. Цьому сприяла також митна політика російського уряду, який надав правобережно-українській торгівлі низку пільг, маючи на оці скерувати її до російських портів на Чорнім морі. Після двох останніх розборів Польщі (1793, 1795 р.р.) Правобережна Україна перейшла до Російської Імперії. Сталося величезної ваги подія – об'єднання розірваних частин української території під берлом³² Російської Імперії. Але це не усувало всіх попередніх інтересів і зв'язків. Правобережна Україна, що мала й надалі стосунки з польським ринком, з транзитом через Польщу до балтицьких портів, з польською промисловістю, безумовно ще довгий час дивилася в бік Польщі. Цьому сприяло й те, що економічні інтереси Центральної Європи на Правобережній Україні вимагали, щоб ця територія якнайменше була зв'язана з Російською Імперією. В Європі дивилися на стан Правобережної України очима Польщі, вважали російське панування тут за звичайну й тимчасову військову окупацію. Проте, об'єднання Правобережжя з Лівобережжям і Степом у кінці ХVІІІ в. не було лише звичайним сполученням різних областей під єдиним політичним та адміністративним устроєм. Це було об'єднання розпорошених, колись розбитих частин єдиного економічного організму України. Звичайно, процес консолідації української економіки розвивався повільно і в складних економічних і політичних умовах того часу. Насамперед виявилася жорстока боротьба німецького (пруського, австрійського) капіталу з капіталом російським за Правобережну Україну. Німецький капітал, що захопив ще за польських часів ринки Правобережної України, намагався зберегти тут свої позиції. Правобережна Україна цікавила його як постачальник сировини, як ринок для збуту фабрикатів німецької індустрії, врешті як транзитний

³² Палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою; символ, знак влади; скіпетр.

шлях на Схід. Але це суперечило інтересам капіталу російського, що, спираючись на політичній своїй перевазі, чинить опір тим змаганням. В процесі цієї боротьби зростає третя, молодша, сила – польський капітал. Звичайно, в цій боротьбі про економічні інтереси України думали щонайменше. Це питання, власне, й не могло тоді повстати ні в російських або польських, ні в німецьких колах. Але тая боротьба економічна мала велику вагу в господарчому житті цілої України; її вплив, і негативний, і позитивний, дуже помітний. З одного боку, боротьба тая не давала укр[аїнському] господарству змоги нормально розвиватися. Але позитивне її значіння полягало в тому, що вона не дозволяла капіталові російському (й польському), або капіталові німецькому цілком опанувати економічне життя України. Отже, саме в умовах такої боротьби протилежних економічних інтересів, мимоволі виникало питання про те, куди скеровано економічні інтереси самої України: чи вони спільні з інтересами господарства російського, або польського, чи ні. Таким чином, складна міжнародня економічна й політична кон'юнктура України першої чверти 19 в. певною мірою сприяла тому, що поставлена була на порядок денний проблема української економіки. Але, звичайно, за основну базу тут було зростання капіталістичних елементів в укр[аїнському] господарстві першої чверти 19 в.

У процесі боротьби російського (та польського) і німецького капіталу сталися великі зміни у митній політиці Російської Імперії. Новий митний тариф 1822 року запроваджував систему протекціонізму³³. Встановлене було дуже велике мито на чужоземні товари, а багато товарів було зовсім заборонено довозити. Навпаки, полегшений був вивіз продуктів з Імперії. Разом з тим стверджено пільги, надані року 1819, польській промисловості й торгівлі. Все це було, безперечно, замахом на інтереси чужоземної промисловости, головне німецької. Тариф 1822 року мав дуже шкідливі наслідки для українського господарства. Насамперед це позначилося на зовнішній торгівлі України. Особливо помітні були наслідки нової митної системи в одеській торгівлі. Одеська торгівля перед 1822 роком розвивалася надзвичайно швидким темпом. Після 1822 року торгівля одеська занепадає. Падає довіз закордонних товарів. Зменшення імпорту мусила відбитися також і на експорті, що, в несприятливих умовах світового хлібного ринку, спричинилося до великих труднощів у збуті українського збіжжя. Недарма ж Гомер де Гель³⁴ за причину занепаду чорноморської торгівлі вважав отой тариф. Це гостро відчула південноукраїнська торговельна буржуазія, зв'язана з закордонним торгом. Такий стан речей викликав велике невдоволення української (в територіальному розумінні) торговельної буржуазії, що її центр був в Одесі (як відомо національний склад одеського купецтва був надзвичайно різноманітний). В цих колах чуємо перший

³³ Див. докл.: *Оглоблин О.* З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна // *Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк)*. – 1955. – №1. – С.16–21.

³⁴ Ксав'є Омер де Гелль (*Commaire de Hell*; 1812–1848) – французький інженер, географ і мандрівник. У 1838 р. проводив обстеження південних регіонів Російської імперії, зокрема території вздовж р. Дніпро.

активний протест проти тарифу 1822 року. Звичайно, ці протести не могли бути широко виявлені, але відгуки цього здибуємо на шпальтах російської економічної преси, особливо в «Коммерческой газете» 1820–1830 р.р. Р[оку] 1826 «Комм[ерческая] Газета» констатує «в Южной России жалобы на запрещение товаров и на высокие пошлины». «Утверждают – пишет газета, – что ничего нельзя продавать, потому что ничего не хотим покупать у иностранцев, что все запрещено или обложено сверх меры». Зазначаючи, що «таковые мнения легко находят веру», газета продовжує: «самый источник сих мнений состоит наиболее в местных жалобах купцов, кои не имеют в виду целого». Проте, навіть офіційний орган Міністерства Скарбу мусив визнати, що «если ввести опять тариф 1819 г. или и еще неограниченнейший, то конечно гавани Черного моря много бы выиграли. Стекло бы туда необыкновенное количество товаров; торговые выгоды и прибытки жителей вообще были бы на некоторое время блистательны». Проте, оборонці інтересів російського капіталу доводили, що інтереси частини мусять уступитися перед інтересами цілого. Голос одеського купецтва лунав сильно ще й тому, що певного мірою висловлював інтереси південно-українських аграріїв, котрі зазнали великої шкоди від тарифу 1822 року. В Західній Європі до того тарифу поставилися надзвичайно вороже. Цей опозиційний настрій на Україні й за кордоном, надто ж після грудневих подій 1825 року, був такий загрозливий, що російський уряд примушений був зробити деякі поступки. Було залишено одеський транзит; порто-франко в Одесі існує й надалі³⁵. Отож, після тарифу 1822 року вперше виникає думка про те, що інтереси українського господарчого терену можуть розминутися з інтересами російського капіталу, можуть суперечити їм, навіть бути цілком протилежні. Поняття української економіки з'являється вперше на суто практичному ґрунті. Звичайно, це поняття не могло одразу набутися певних форм, не могло заглибитися в громадській думці, тим паче в думці науковій. Минуло ще багато часу, доки тая проблема могла зформуватися як поняття територіальної української економіки.

Перші спроби оформлення поняття територіальної української економіки зв'язані з діяльністю однієї краєзнавчої інституції, що працювала в Києві в 50-х роках 19 в. Це «Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа», що існувала з 1850 і до 1864 року. Поле діяльності її – то була вся Київська шкільна округа, що складалася з 3-х губернь Правобережжя та 2 губернь Лівобережжя (Чернігівська та Полтавська), тобто охоплювала давню територію України. В умовах революційної доби 1840-х років широко розгортається національний рух у Польщі. Пожвавлення революційної діяльності у Польщі і серед польської еміграції за кордоном безперечно знімало питання про Правобережну Україну. Російський уряд мусив запобігти цьому. Року 1850 скасовано митний кордон між Імперією та Царством Польським, і польські вироби (особливо текстильні) відтоді вільно

³⁵ Див.: *Оглоблін О.* Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – Т.9. – К., 1928. – С.37–47.

могли йти на Україну. Це позначилося навіть на цукровому ринкові. Тоді на Правобережжі у великій кількості з'явився польський (або з Польщі) рафінад. Ця навала була така сильна, що українському рафінадові довелося шукати собі нові ринки у Росії, навіть у Сибіру. Хоч польська цукрова промисловість, безперечно, й рівнятися не могла до української, проте сприятливі митні й торговельні умови в той час дуже прислужилися інтересам польської промисловости й торгівлі. Але в зв'язку з цим на Україні поширюються польські економічні, політичні й культурні впливи, а це знов таки ускладнювало стан російського уряду на Правобережжі. В цілій низці заходів російського уряду супроти отієї польської навали на Правобережжю не останнє місце належить спробам вивчити всебічно стан Правобережної України (в зв'язку з Лівобережжям), довести, що це є не Польща, а «край русский»³⁶. Зокрема питання про укр[аїнську] економіку знову стає на порядок денний. Завданням згаданої комісії було зібрати та систематизувати матеріали щодо природніх умов, географічного та демографічного стану, економічно-соціального адміністративно-правного та культурно-побутового життя тих губернь, а також скласти й видати відповідний опис їх. До складу комісії увійшли професори київського університету, урядовці, місцеві дослідники й аматори і що дуже важливо, дідичі українські. Організація комісії мала цілком бюрократичний характер: вона перебувала під безпосереднім керуванням київської вищої адміністрації. Але, не зважаючи на свою бюрократичну організацію, комісія, вивчаючи тогочасний стан України, вийшла за межі своїх урядових завдань. Зв'язок її з широкими громадськими колами надає їй певного кольору та напрямку її діяльності. Урядові російські тенденції немовби одходять на другий план. Комісія склала план майбутньої своєї праці («План статистического описания губерний Киевского учебного округа») ³⁷. Автор його, секретар комісії – відомий український статистик Д.П.Журавський, що залишив нам капітальний твір, на той час класичний, – «Статистическое описание Киевской губернии» в 3-х томах³⁸. Основну увагу в «Плані» віддано економічним питанням. Комісія не закінчила своєї роботи й економічного опису України не дала. Але в її виданнях опубліковано було кілька праць, присвячених окремим питанням тогочасної української економіки, приміром, розвідка відомого українського економіста проф. Бунге «О железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа»³⁹. Цікаво відзна-

³⁶ Див., докл.: *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передм. С.Гуревича. – Вип.1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. – Х.; К., 1931. – XV, 174 с.

³⁷ План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской, составлен в Комиссии, высочайше учрежденной при университете Св. Владимира для вышеозначенного описания / Сост. Д.Журавским. – К., 1851. – 59 с.

³⁸ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.1: Обзорение площади, народонаселения, населённых мест и путей сообщения. – III, [6], 549, 20 с.; Ч.2: Обзорение сельского хозяйства и поземельной собственности. – 538 с.; Ч.3: Обзорение промышленности и торговли. – 572, [5] с.

³⁹ *Бунге Н.* Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа. 1. О добывании руды и о выплавке из неё чугуна и железа. – К., 1856. – IV, 93 с.

чити, що в цих студіях маємо інтерес і до минувшини українського господарства. Після Кримської війни, коли почалася підготовка селянської реформи, комісія намагалася встановити зв'язок з новими інтересами й течіями, стати на ширші шляхи. Була нещаслива спроба перетворити комісію на Відділ Російського Географічного Товариства. На початку 60-х р. комісія проектувала змінити свій статут. Але уряд вгледів тут певну небезпеку, й праця комісії була припинена р. 1864. Комісія 50-х років не тільки накреслила шляхи вивчення укр[аїнської] економіки, вона пішла шляхом оформлення поняття територіальної української економіки, утворила певну традицію, що потім знайшла собі такий плодючий ґрунт у діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства в 70-х роках 19 в.

Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, заснованого року 1873, працював вже в зовсім інших умовах. Цю організацію створив осередок української інтелігенції в Києві, так зв. «Київська Громада». Хоч до складу Відділу ввійшли деякі члени Комісії 50-х років, проте керуюча роля в новій організації належить, безперечно, «громадянам» старшої й молодшої генерації. В цій роботі беруть участь Антонович, Житецький, Драгоманов, Зібер⁴⁰, Русов, Вовк та інші. Отож, у роботі Півд[енно-]Зах[ідного] Відділу яскраво виявилися українські громадсько-політичні й наукові інтереси й прагнення. Інтерес до українських економічних питань виявився в діяльності Відділу цілком виразно. Характерно, що навіть етнографічні праці звертають увагу на економічні моменти. Два основні моменти позначилися у відповідних студіях членів Відділу. Це – інтерес до історії українського господарства в його окремих галузях (досить згадати хоча б цікаву працю Антоновича «О промышленности Юго-Зап[адного] Края в 18 в.»)⁴¹ – з одного боку, й пильна увага до питань тогочасної української економіки – з другого (праці Волкова, Чубинського та, найголовніше, Яснопольського). На великий жаль, Півд[енно-]Зах[ідний] Відділ не встиг розгорнути свою діяльність. Російський уряд, занепокоєний з його національно-політичних тенденцій, того ж сумної пам'яті 1876 року закрити цю інституцію. Члени Відділу проте не припинили своєї роботи. Та вже загострилося розходження між двома таборами української інтелігенції, «старою» й «ною» громадами. «Нова громада» на чолі з Драгомановим та Подолинським переносить свою діяльність за кордон. Старі «громадяни» й надалі працюють на території Російської України. 1876 рік тут провів велику межу. В цих двох напрямках далі розвивається українська економічна думка, отже й проблема укр[аїнської] економіки в цих двох напрямках ставиться, вивчається й розв'язується.

⁴⁰ Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Сост. д. ч. Отдела Н.И.Зибер для Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. – К., 1875. – 32 с.

⁴¹ Антонович В.Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. – Т.1 за 1873 г. – К., 1874. – С.179–191.

II

Друга половина 19 в. в історії українського господарства позначилася буйним зростанням капіталістичних елементів, що вже на межі третьої й останньої чверті століття створює досить сильну капіталістичну систему. Цілком зрозуміло, що в умовах швидкого темпу економічного розвитку України, неминуче мусили виявлятися і загострюватися всі суперечності цього розвитку, а разом з тим це повинне було відбитися на економічній думці. Українське господарче життя 2-ої половини 19 ст., як і за попередньої доби, не розвивалося ізольовано, незалежно від господарчих впливів сумежних країн – Росії та Польщі, ба навіть ширше – господарчого життя всенької Європи. Отож, відповідні процеси на Україні були вельми складні. Своєю природою та своїм темпом вони часто-густо чинили гострий опір економічним інтересам і прагненням Росії та Польщі на Україні. Економічна боротьба цих країн відбувалася також у другій половині 19 в. і позначилася в житті національно-політичному та культурному.

Які були основні моменти й чинники господарчого життя того часу? Це насамперед реформа 1861 року, що утворила належні умови задля вільного обігу робочої сили, отож сприяла поширенню робітничого ринку. Зрозуміла річ, реформа 1861 року, що передусім мала на меті інтереси промислової буржуазії – бо якраз вони й визначали весь хід реформи, – мусила відбитися на всіх ділянках українського господарчого життя. З другого боку, саме тоді, коли зліквідований був кріпацький транспорт, в умовах загостреної конкуренції промислового капіталу російського та західноєвропейського після Кримської війни й тарифу 1857 року, з'являється пекуча потреба поширити транспортні можливості України – звичайно не стародавні шляхи чумацькі поліпшити, а збудувати залізниці. Отож, у часи переведення селянської реформи з'являються перші залізниці на Україні, що їх мережа надалі, особливо в останній чверті 19 в., росте надзвичайно хутко. Третій чинник, особливо важливий задля української економіки другої половини 19 в., – це розвиток донецької промисловости. Звичайно, природні багатства Донецького басейну були відомі ще раніш (з 18 в.), але в умовах кріпацького господарства не було ґрунту для утворення тут великих і міцних промислових осередків. На цьому питанні слід зупинитися докладніше. Утворення донецької промисловости саме й спричинилося до справжньої революції в тогочасному українському господарстві й яскраво відбилося на економічній думці⁴². В першій половині 19 ст. становище донецької промисловости було дуже кепське. Тоді знали тільки за кам'яне вугілля в Донбасі, й тее вугілля здобували в невеличкій кількості, бо не було споживача. Нечисленні фабрики та заводи вживали стародавнього палива – дерева, й кам'яне вугілля, що його доводилося здобувати з великими труднощами технічними (техніка тогочасна була дуже примітивна) було дороге й з дерев'яним паливом

⁴² Див. докл.: *Оглоблін О.П.* Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). – 1929. – 12 мая. – №106. – С.3.

конкурувати не могло. Головний споживач міг бути лише на півдні, у портах Чорного та Озівського морів та у флоті. Але тут був міцний конкурент – англійське вугілля, що у великій кількості довозилося сюди як баласт на кораблях, які приїздили по пшеницю та інші сільськогосподарські продукти. Ціни на тее вугілля в Одесі та Таганрозі були досить низькі. Транспортні умови (залізниць у першій половині 19 віку на Україні не було) були такі, що далеко перевозити донецьке вугілля було не вигідно. Через це донецьке вугілля й не могло виступати на ринкові як дешевий продукт. Та найбільш обмежувала розвиток донецької кам'яновугільної промисловості відсутність тут промисловості металургійної. За 1-ої половини 19 століття і на Україні, і в Західній Європі певні були, що в Донбасі немає великих покладів залізної руди. Праці Демидівської експедиції (висновки Лепле)⁴³ стверджували таку гадку. Взагалі, залізнорудні багатства України тоді вважали за дуже обмежені. Один німецький подорожній Коль⁴⁴ на Україні писав в 1841 році: «У всій Південній Росії немає жадного місця, де б можна було здобути хоч який метал. Це величезна просторінь у Європі, позбавлена металу, де не можна здобути заліза настільки, щоб викувати однісінького цвяху». Це, звичайно, перебільшення, бо ж невеличкі металургійні підприємства на Україні (головне на Поліссі) були віддавна. Проте, справедливо, що великої металургійної промисловості на Україні не було через те, що відомі поклади залізної руди були надзвичайно малі й невисокої якості. Залізний ринок України був цілком підпорядкований російському та почасти (на Правобережжі) польському залізові. Ливарне виробництво на Україні цілком залежало від довозу російського чавуну. Отож Луганський ливарний завод (у Донбасі), що обслуговував військові потреби Імперії, а також вільний ринок (він виробляв різні сільськогосподарські й фабричні машини, навіть парові), працював хоч на українському вугіллі, але на російському чавуні. Та той чавун треба було довозити з уральських заводів, тобто за тисячі верстов. Це безперечно гальмувало розвиток донецької промисловості.

Але ж у другій половині 19 в. сталася величезна подія в історії цієї промисловості та взагалі в історії українського господарства, що цілком змінила співвідношення української економіки й економіки російської. Це було відкриття криворізьких руд у 80-х роках 19 в. На терені Криворіжжя, під впливом західноєвропейського капіталу (французького), з'являється й швидко зростає велика металургійна промисловість. Нарешті останній чинник об'єднує й економіку, й політику тогочасну. Це прагнення російського капіталу (головне промислового), в спілці з капіталом українським, до близькосхідних ринків. Агресивна зовнішня політика Російської Імперії на Балканах в 2-ій половині 19 в., що завершилася російсько-турецькою війною

⁴³ П'єр Гійом Фредерік Ле Пле (Le Play; 1806–1882 рр.) – французький соціолог, політичний діяч, економіст і гірничий інженер, професор Паризької гірничої школи. У 1837–1839 рр. за пропозицією російського заводчика А. Демидова брав участь в експедиції, котра склала мапу родовищ корисних копалин на Півдні Російської імперії.

⁴⁴ Йоганн Георг Коль (Kohl; 1808–1878 рр.) – німецький мандрівник, географ і письменник, який подорожував країнами Європи та Північної Америки. У 1838 р. відвідав підросійську Україну. Свої подорожні спостереження та враження виклав у кількох книжках.

1877–78 р.р., мала великий вплив на українську економіку, яка виходить на широкі простори колоніальних інтересів і прагнень. З того часу український промисловий капітал починає цікавитися ринками Близького Сходу (балканським, турецьким, перським).

Всі оті визначні події в українському господарчому житті 2-ої половини 19 ст. мушили відбитися й на укр[аїнській] економічній думці. Загальні умови розвитку українського капіталізму визначали й розвиток економічної думки. Справді, для виявлення й оформлення поняття української економіки конче потрібний був не тільки буйний розвиток українського господарчого життя, а також загострення суперечностей цього розвитку з інтересами деяких інших країн, з Україною сполучених, насамперед Росії та Польщі, та усвідомлення тих суперечностей. Тут велика залежність політична й економічна України від Росії – з одного боку, й економічна залежність від Польщі – з другого боку безперечно позначилися й на українській економічній думці тогочасній. Це загострення особливо виявилось у питанні про залізничне будівництво на Україні. Як відомо, залізничне будівництво на терені колишньої Російської Імперії почалося в Росії. На Україні залізниці з'являються десятка на два років пізніше, як це було в Росії. Головне питання, яке цікавило українські господарчі кола, – це питання про напрямки укр[аїнських] залізничних магістралів. Інтереси укр[аїнського] господарства вимагали, щоб у першу чергу побудовані були залізниці від українських центрів до українських портів Чорного моря (Одеса), а також до західного кордону Імперії – австрійського та пруського (через Польщу). Імперський уряд, під впливом російської буржуазії, визначав інші напрямки перших українських залізниць (в першу чергу: Москва – Харків – Феодосія). Цей напрямок, як основний, був не вигідний для укр[аїнського] господарства. Коли ще зважити, що він гальмував інші проекти залізничного будівництва на Україні, то ясно, що він був шкідливий задля України. Питання про напрямки залізничних шляхів спричинилося до палкої дискусії, що виявила суперечливі інтереси України й Росії. Адже ж навіть офіційне російське видання (Центрального Статистичного Комітету Міністерства Внутрішніх Справ) р. 1864 констатувало в брошурі «О направлении железных дорог в Юго-Западной России», що «после окончания Крымской войны все силы Государства обратились на проведение железных дорог на севере, а юг, производительнейшая половина России, остался забытым... Южная Россия все более и более проникается убеждениями, что интересы ее стоят в глазах правительства на втором плане, и что доходы целого государства употребляются преимущественно для пользы и выгод его северной половины. Укоренение подобного убеждения может произвести полное разъединение между интересами севера и юга»⁴⁵. В економічній літературі досить недвозначно згадували про боротьбу південних і північних штатів Північної Америки. Апологети російського капіталізму заперечували цьому, здебільшого усуваючи всі ці докази непереможними

⁴⁵ Несколько статистических данных и соображений по вопросу о направлении железных дорог в Юго-Западной России / Разраб. и напеч. Центр. стат. ком. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 6.

«інтересами цілого», що їм мусили поступитися інтереси «частин». Не зважаючи на те, що з боку української (в розумінні територіяльному) торговельної та промислової буржуазії були висловлені певні протести проти цих проєктів, – вони були здійснені, і в першу чергу на Україні були проведені ті залізниці, що були вигідніші для російського торговельно-промислового капіталу, а вже далі залізниці, що мали значіння для українського господарства. Отая полемика безперечно збуджувала укр[аїнську] економічну думку, на практичних, буденних справах загострювала гадку про особливі інтереси українського господарства, що в певний час можуть не збігтися, а навпаки розминутися з інтересами російського або польського господарства.

На цьому ґрунті з'являються перші наукові праці, укр[аїнській] економіці присвячені. Вплив практичних інтересів господарства тогочасного яскраво позначився на тих працях. Перше місце безперечно належить професорові М.П.Яснопольському. Великий знавець сучасного йому укр[аїнського] господарства, представник науки політичної економії й статистики на університетській кафедрі, Яснопольський багато прислужився науці історії українського господарства: адже ж йому належить ціла низка праць про тогочасне українське господарство. Праці Яснопольського яскраво виявляють погляди, що утворилися в колах укр[аїнської] територіяльної-буржуазії. Для нас найцікавіші дві праці Яснопольського – «Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость»⁴⁶, і «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России»⁴⁷. Перша праця – то величенька стаття, надрукована в «Отечественных Записках» 1871 року. Тут Яснопольський подає докладний огляд і аналізу укр[аїнського] господарства; найбільш зупиняється він на господарстві Південної України, бо там він вбачає вихід з того тупика, в якому опинилося укр[аїнське] господарство. Цікаво відзначити, що 1871 року не було ще криворізького промислового осередку, та й взагалі донецька промисловість ще була мало розвинена. Та не зважаючи на це, Яснопольський передбачав майбутнє зростання донецької промисловости й пророкує, що через це зростання неминуче зміниться питома вага укр[аїнської] економіки. Свою розвідку, після пильних статистичних обчислень і докладних описів окремих галузів укр[аїнської] промисловости та й взагалі укр[аїнського] господарства, він закінчує такими цікавими рядками: «Когда разовьется фабричная и заводская промышленность в Южной России, а вместе с нею и земледелие, когда чрез нее пройдет один из важнейших торговых путей, и вообще оживится торговля, когда густота населения южных степей будет более соответствовать их природным богатствам, тогда эти экономические успехи совершенно изменят значение Южной России по отношению к другим частям нашего государства. В настоящее время государственное преобладание севера России опирается в очень сильной степени на экономическое его превосходство, а когда последнее перейдет на

⁴⁶ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. – 1871. – №6. – С.268–301; №7. – С.70–120.

⁴⁷ Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. – Ч.1. – К., 1890. – VIII, 235 с.; Ч.2. – К., 1897. – [2], 4, XVI, 584, XIV с.

сторону Юга, и население его, при изменившихся условиях, разовьет свои природные умственные способности, тогда Южная Россия выйдет из пассивной своей нынешней роли и приобретет значение, соответствующее богатым природным задаткам страны и ее обитателей»⁴⁸. Економіст-практик, яким був Яснопольський, передбачав і неминучий зріст українського господарства під впливом вищезгаданих основних чинників українського економічного процесу за другої половини 19 в. Характерно, що і в дальшій діяльності Яснопольського, який стає осторонь укр[аїнських] політичних угруповань, маємо вплив тих інтересів і ідей, що з початку визначали його студії в царині української економіки. У своїй капітальній праці «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России» Яснопольський, шляхом аналізу державних прибутків і видатків імперії, з'ясував, яке місце належало Україні в фінансовій системі імперії. Його цифри, цифри об'єктивного дослідника, блискуче стверджують гадку про систему колоніального визиску й національного пригнічення, що її російський уряд запровадив на Україні. Ця праця завершила попередні студії Яснопольського, що яскраво відбили інтереси й прагнення української територіальної буржуазії. Вони (разом з працями інших укр[аїнських] економістів) стали за підвалину дальших студій над укр[аїнською] економікою, утворили міцну теоретичну базу для відповідної програми укр[аїнських] революційних партій.

У таких умовах поняття укр[аїнської] економіки, як економіки територіальної, не могло залишитися в своїх старих формах. Очевидно, коли територіальне поняття укр[аїнської] економіки зформувалося, визначилася й колізія між економічними інтересами укр[аїнської] територіальної буржуазії й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги укр[аїнській] буржуазії захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасти) буржуазії польської. Розуміння цього протиріччя, що певною мірою помітне було в укр[аїнської] (територіальної) буржуазії та її ідеологів (зокрема, в Яснопольського), й сприяло перетворенню поняття територіальної економіки на поняття економіки національної. Отож не дивно, що тоді ж таки, десь на початку 80-х років, проблема укр[аїнської] економіки з'являється вже в національній формі. Для цього, звичайно, потрібні були відповідні умови. Це були тії зміни в соціально-економічному житті, що сталися на Україні внаслідок розвитку промислового капіталізму. Тоді розвивається й зміцнюється не тільки укр[аїнська] промислова буржуазія, а й її антипод – український пролетаріят. Щоправда, робітництво на Україні було ще не дуже сильне. Проте, безперечно, капіталістичні процеси в укр[аїнському] господарстві, зокрема швидкий розвиток аграрного капіталізму, дедалі зміцнювали укр[аїнський] промисловий (та сільськогосподарський) пролетаріят, який мусив висунути нові методи громадської акції й громадської думки. На цьому ґрунті з'являються перші марксівські течії на Україні, що мали за мету не тільки теоретично вивчати економічні й соціологічні питання,

⁴⁸ Яснопольський Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. – №7. – С.120.

а також поєднати їх з завданнями революційно-політичними. Це й визначило в перших укр[аїнських] марксистів цілком актуальний інтерес до українського господарчого життя. Це помітно вже в працях першого українського теоретика-марксиста – проф. М.І.Зібера⁴⁹. Та найяскравіше позначилося це в діяльності відомого українського революціонера Сергія Подолинського. Подолинський почав свою революційну діяльність ще в Києві, де в перших марксістських гуртках він познайомився з наукою Маркса, головне з її економічною концепцією. Багато років він провів за кордоном, у Франції, Англії, Швейцарії. Там він бере активну участь у соціалістичних організаціях. Деякий час він був зв'язаний з російськими революційними угрупованнями (Лавров), не залишаючи проте своїх українських симпатій. Згодом він цілком присвячує себе українській революційній роботі, працює, як найближчий спілльник Драгоманова. Добре освічена людина, блискучий популяризатор і агітатор, він прислужився багатьма науково-популярними виданнями (українською мовою), навіть метеликами, що поширювали основні ідеї наукового соціалізму серед українського суспільства. Деякі його трактати мають безперечно науковий інтерес. Він був знайомий з Марксом та Енгельсом, листувався з ними, й вони досить високо цінили його праці. Теоретична база економічної концепції Подолинського була досить складна. Вплив економічної доктрини Маркса на Подолинського є цілком безперечний. Та, окрім того, певний вплив на Подолинського мали класична школа в політичній економії (Рікардо) та особливо Ласаль. Подолинський цікавився не тільки теоретично-економічними проблемами. Знавець українського господарства, ще й в його історичному розвитку, Подолинський, що добре обізнаний був з господарчим життям тогочасної Західньої Європи, вперше поставив на всю широчінь п р о б л е м у у к р а ї н с ь к о г о к а п і т а л і з м у. І це зроблено було ще тоді, коли за спірне вважали питання про капіталістичний шлях історичного розвитку Східньої Європи. Року 1880 Подолинський видає свою працю «Ремесла та хвабрики на Україні»⁵⁰, де вперше подано історію укр[аїнської] промисловости – й ремісничої, й фабричної – в освітленні наукового соціалізму. Але тая праця має й ширше методологічне значіння. Бо ж тут маємо дуже цікаву аналізу промислового капіталізму на Україні. Україну Подолинський розглядав як окремий господарчий терен. На ґрунті аналізу укр[аїнського] господарства Подолинський доводив, що на Україні відбуваються ті ж самі економічні процеси, які відбувалися в Зах[ідній] Європі. Найважливіше в концепції Подолинського є те, що вона не тільки довела безперечність капіталістичних процесів в українському господарстві, а й викрила ті противенства, що неминуче зростали й загострювалися в умовах капіталістичного розвитку. Проблема укр[аїнського] пролетаріату, зростання соціалістичних сил на Україні й майбутній вихід – революційна перебудова суспільства, – все це логично й яскраво зформульовано в працях Подолинського.

⁴⁹ *Зібер Н.И.* Теория ценности и капитала Д.Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями: Опыт критико-экономического исследования. – К., 1871. – [6], IV, 278 с.

⁵⁰ *Подолинський С.* Ремесла і хвабрики на Україні. – Genève, 1880. – 148 с.

Праця Подолинського була величезним досягненням української економічної думки. Останні десятиріччя 19-го в. – то був період певної кризи в українській економічній думці. Така криза з'явилася насамперед наслідком швидкого темпу розвитку української промисловости. Це давало змогу українській територіяльній буржуазії тиснути на імперський уряд, що змушений був інколи рахуватися з її інтересами. Це, звичайно, зменшувало опозиційність укр[аїнської] буржуазії, яка до того ще переживала денационалізаційний процес, й одривало її від українських національно-політичних і культурних інтересів і змагань, що безперечно відбивалося й на українській економічній думці. Останні десятиріччя 19-го в. позначилися величезним допливом, цілою навалюю західноєвропейського капіталу на Україну. На кошти головне французьких і бельгійських капіталів були утворені могутні осередки донецької промисловости. Україна стає немов би за терен боротьби російського та західноєвропейського капіталу, отож проблема укр[аїнської] економіки набирає ширшого, міжнароднього значіння. Дальший розвиток укр[аїнської] економічної думки мусив іти повільніше. Буржуазні укр[аїнські] економісти поступовно перейшли до проблем суто теоретичних, що одривало укр[аїнську] економічну теорію од укр[аїнської] економічної практики. Соціалістичні укр[аїнські] економісти (приміром, Подолинський) в еміграції теж одривалися від укр[аїнського] ґрунту, поступовно втрачали зв'язок з ним. Кінець наукової діяльності Подолинського й Яснопольського був характерною ознакою тієї кризи. Звичайно, розвиток укр[аїнської] економічної думки через це не зупинився. В кінці 19 в. проблема укр[аїнської] економіки повстала на ґрунті загострення економічної боротьби, що точилася поміж російським і польським промисловим капіталом на укр[аїнському] ринкові. Змагання московських та лодзінських фабрикантів за український ринок не могло не відбитися на укр[аїнській] економічній думці. Московські фабриканти весь час галасували про небезпеку, вбачаючи в розвиткові польської індустрії величезну загрозу для себе. У 80-х роках цей голос московських фабрикантів залунав гучніше. В цих умовах неминуче повставала проблема укр[аїнського] ринку. Треба було розв'язати питання про те, яке відношення укр[аїнського] ринку до російської промисловости та до промисловости польської, до московського ситцю й ситцю лодзінського. Це, звичайно, висувало на порядок денний цілу проблему української економіки. Умови громадського життя українського в межах Російської Імперії були тоді такі, що це можна було зробити лише за кордоном, зокрема у Галичині. Спробу розв'язати це питання зробив відомий галицький політичний діяч Ю.Бачинський у своїй праці «Україна irredenta» (перше видання 1895 року у Львові). Там Бачинський поставив проблему взаємовідношення української, польської й російської економіки. Стверджуючи, що на терені Російської Імперії відбувається процес капіталістичного розвитку («економічна європеїзація Росії»), він каже про неминучість «політичної європеїзації Росії»⁵¹, прилучення її до кола буржуазно-конституційних держав, зростання

⁵¹ Бачинський Ю. Україна irredenta. – 3-те вид. – Берлін, 1924. – С.81.

й перемогу елементів автономістичних і врешті розпад Російської Імперії. Отож, треба було з'ясувати, яке місце належить Україні в складі Російської Імперії. Це питання Бачинський розв'язує на ґрунті економічних особливостей трьох країн: України, Росії й Польщі. Він перший чітко поставив проблему трьох економічних центрів на терені Російської Імперії, трьох відрубних територій – польської (Варшавсько-Лодзінська), великоруської (Московсько-Ярославська) та української (Харківська). «Економічна відрубність тих трьох головних територій – писав Бачинський – опирається з одної сторони на неоднаковим, нерівним степені економічного розвою поодиноких територій, а з другої сторони на рівності і тожсамості їх, що до плекання поодиноких галузей продукції»⁵². Бачинський доводив, що «при браку згідності інтересів поодиноких економічних територій Росії, при браку одноцілості економічної Росії, годі думати, щоби змогла удержатися і її політична одноцілість»⁵³. «Самостійність політична України – продовжує Бачинський – то *conditio sine qua non*⁵⁴ її економічного і культурного розвою, услів'є⁵⁵ взагалі можності її екзистенції»⁵⁶. Це було б величезним досягненням укр[аїнської] буржуазії. Але «діпнявши самостійности політичної – спідлиться вона, як взагалі кожда буржуазія, скоро лише діпне своєї ціли. Та, тоді і возьмесь уже за своє діло українська соціяльна демократія»⁵⁷.

Основні досягнення ХІХ ст. в розвиткові проблеми укр[аїнської] економіки були такі. З одного боку, в наукових дослідах видатних українських економістів того часу, що відбивали інтереси укр[аїнської] територіяльної буржуазії, було доведено, що Україна являє окремих господарчий терен, економічні інтереси якого не повинні бути занедбані. З другого боку, в діяльності українських соціялістичних угруповань того часу територіяльна проблема укр[аїнської] економіки сполучається з соціяльними та національно-політичними інтересами укр[аїнського] революційного руху. Укр[аїнська] територіяльна буржуазія в 19 в. тільки констатувала суперечність економічних інтересів України та її політичного стану. Українські революційні кола вказали й вихід з цього – національне визволення України. Проблема укр[аїнської] економіки консолідується як поняття національної економіки й розв'язується революційним шляхом. Отож проблема укр[аїнської] економіки поступовно переходила від укр[аїнської] територіяльної буржуазії до укр[аїнської] національної буржуазії, щоб далі перейти вже до иншого класу – нової, майбутньої політичної сили – до укр[аїнського] пролетаріату.

III

Доба І-ої чверти 20 століття, доба революційна в історії України, безперечно яскраво визначилася в розвиткові укр[аїнської] економічної думки.

⁵² Там само. – С.87.

⁵³ Там само. – С.96.

⁵⁴ Обов'язкова умова (лат.).

⁵⁵ Умова.

⁵⁶ Бачинський Ю. Україна *irredenta*. – С.87.

⁵⁷ Там само. – С.97.

Проблема укр[аїнської] економіки в цей час виходить з тих закутків, в яких вона раніше перебувала, як на ширші простори виходить наукова й громадська думка українська. Економічне життя України на початку 20 ст. сприяло зростанню й укр[аїнської] економічної думки. Швидкий темп розвитку укр[аїнського] аграрного й промислового капіталізму, безупинний доплив чужоземних капіталів до укр[аїнської] промисловости й взагалі до укр[аїнського] господарства, загострення класових суперечок в українському суспільстві – з одного боку; з другого боку, збільшення політичного пригноблення з боку Російської Імперії й економічний визиск з боку тої соціально-економічної сили, яку ця імперія репрезентувала, – російської буржуазії, – все це безперечно позначилося на стані української економічної думки. Треба трохи докладніше зупинитися на двох моментах: це поширення на Україні впливів чужоземного капіталу, особливо франко-бельгійського, – й те економічне, політичне й національне пригнічення, що Україна відчувала з боку Російської Імперії. Західноєвропейський капітал з'являється в укр[аїнському] господарстві, головне в укр[аїнській] промисловості (в донецькій промисловості насамперед) ще з 2-ої половини 19 ст., але його вплив в укр[аїнському] господарстві особливо виявився аж в кінці 19 ст., в період промислового піднесення 90-х років. Вже в перші роки 20 ст. західноєвропейський капітал в укр[аїнському] господарстві концентрується в формі капіталу фінансового й напередодні світової війни цей процес у південноукр[аїнській] промисловості був мабуть завершений. Звичайно, це збуджувало великий інтерес до України, укр[аїнської] економіки, а разом з тим до укр[аїнської] політики. Західноєвропейські капіталісти, володарі укр[аїнської] важкої індустрії, безперечно, хтіли краще знати за ту країну, яка дедалі все більш підпадала їхнім впливам, перетворювалася на їхню колонію. Західноєвропейський капітал повинен був особливо цікавитися тими відносинами, котрі встановилися між Україною і Російською Імперією. Участь російського капіталу в укр[аїнській] промисловості була незрівняно менша, порівнюючи до капіталу західноєвропейського. Але політичні впливи Росії на Україну були значно більші. Політика Російської Імперії на Україні в 20 в. виявлялася в формах неприхованого економічно-політичного й національно-культурного пригнічення, обмеження будь-яких прав української національності й культури. Звичайно, з боку укр[аїнського] громадянства це викликало досить сильні прояви протесту, соціального й національного. В таких умовах українське громадське життя було дуже бурхливе, було загрозливе для пануючого ладу. Західноєвропейський капітал не міг не звернути на це увагу. На цьому ґрунті, на ґрунті суперечности між економічним розвитком України та її політично-національним станом з'являються й зростають певні противенства в тогочасній економічній і національній політиці Російської Імперії щодо України. З одного боку, західноєвропейський капітал не міг забути за те, що йому, а не російському капіталові, належить економічна перевага на Україні. З'являється певний інтерес до автономії, відокремлення України в межах Російської Імперії, а може й поза межами її. З другого боку, українська буржуазія теж повинна

була поставити питання про укр[аїнське] господарство, й тут вона виявляє й свої економічні, й свої національно-політичні інтереси. Знов таки, як колись в I чверті 19 в., на початку 20 ст. територіяльна буржуазія (головне південноукраїнська) знімає питання на своїх численних з'їздах і нарадах (иноді навіть конспіративних) про те, що економічна, а разом з тим національна політика царської Росії суперечить інтересам господарства України як певної капіталістичної одиниці. З'являється думка про утворення автономної Чорноморської республіки з центром в Одесі. І ця думка з'являється не в колах національно-українських, а серед тої інтернаціональної буржуазії, що в Одесі утворила міцну базу. Звичайно, подібні думки ми констатуємо й серед інших груп української (територіяльної) буржуазії, напр[иклад] серед донецьких промисловців. Отже, знов таки на суто практичному ґрунті, в перші роки 20 ст. поширюються політичні течії, вельми загрозливі для того ладу, що панував тоді в Російській Імперії. В той же час, напередодні революції 1905 року, інтерес до українського економічного питання з'являється в колах нової української національної буржуазії. Це позначилося на діяльності тих політичних партій (особливо радикально-демократичних), що відбивали інтереси цієї української національної буржуазії. Але укр[аїнська] національна буржуазія не тільки протестувала проти економічної політики Російської Імперії щодо України, а й висувала певні вимоги національно-політичні, ставлячи на порядок денний автономію або й самостійність України. Не треба, звичайно, перебільшувати об'єктивно-революційної ролі цієї національної української буржуазії. Вона вже через те, що була економічно слабша за територіяльну українську буржуазію, не могла виступати гостро й самостійно. Зате вона, через свої зв'язки з дрібнобуржуазними групами українського суспільства (певні шари українського міщанства, заможня верхівка селянства), мала ту силу, якої територіяльній укр[аїнській] буржуазії безперечно бракувало, – це силу національно-політичного протесту. Тим-то у тогочасній укр[аїнській] публіцистиці чуємо досить сильні голоси української національної буржуазії. Нарешті, проблема українського господарства повинна була цікавити й українські соціалістичні кола. В процесі розвитку капіталістичного господарства на Україні, з усіма його своєрідними формами, в умовах панування Російської Імперії, проблема української економіки в програмах українських соціалістичних партій з'являється в поставленні й освітленні укр[аїнської] соціал-демократії.

19 ст. в розвитку укр[аїнської] економічної ідеї зробило багато, й ідеологічна спадщина його, звичайно, мала велику вагу для різних груп укр[аїнського] суспільства в їх оцінці укр[аїнської] економіки. Концепція Яснопольського була найближча до інтересів і прагнень укр[аїнської] територіяльної буржуазії, що цю концепцію, і то без наукового обґрунтування, запозичила. Проте процес засвоєння тих концепцій в економічній думці 20 в. був досить складний. Але концепція Яснопольського мала безперечне значіння й для укр[аїнської] національної буржуазії, й для укр[аїнської] соціал-демократії. Адже ж деякі вчасники УСДРП стверджують, що на їхню економічну програму, їхню оцінку укр[аїнської] економіки великий вплив мала саме

праця Яснопольського «О географическом распределении государственных расходов и приходов Российской Империи». Територіяльна укр[аїнська] буржуазія висловлювала своє ставлення до укр[аїнської] економіки головне в численних резолюціях своїх з'їздів і нарад.

Але в 20 в. керуюча роля в розвитку укр[аїнської] економічної думки, отже й проблеми укр[аїнської] економіки, належить укр[аїнській] національній буржуазії, яка у виданнях різних укр[аїнських] буржуазних партій висловила свою думку щодо укр[аїнської] економіки. Один із ідеологів укр[аїнської] національної буржуазії (дрібної буржуазії) М.Грушевський в своїх публіцистичних творах не раз зупиняється на питаннях укр[аїнської] економіки. В статті, присвяченій Україні, в збірнику «Формы национально-го движения современных государств» (за ред. Костелянського) він визначав не тільки культурно-національні, а й суто економічні умови укр[аїнського] життя. На його думку, вони «такі, що вимагають самостійної укр[аїнської] господарчої політики, зважаючи на те, що ці умови в корні відмінні від умов північно-західних і північно-східних країн Росії»⁵⁸. Тут укр[аїнська] національна буржуазія знімала питання про самостійну укр[аїнську] економічну політику, виходячи ідеологічно з концепції Бачинського. Різниця між укр[аїнською] територіяльною й укр[аїнською] національною буржуазією полягала в тому, що укр[аїнська] територіяльна буржуазія обстоювала деякі вимоги укр[аїнської] автономії на суто економічному тлі. Укр[аїнська] національна буржуазія ставила питання про автономність господарчого життя України в цілому й на цьому будувала свої плани національного визволення України. Саме тут проблема укр[аїнської] економіки виявлялася як проблема національна.

Укр[аїнська] соціал-демократія своє ставлення до укр[аїнської] економіки, своє трактування проблеми укр[аїнської] економіки розвиває в двох напрямках. Перший напрямок – це певні політичні вимоги, політичні програми; другий – це наукове дослідження тогочасного укр[аїнського] господарства. У політичних програмах, в численних агітаційних виданнях укр[аїнської] соціал-демократії, а перед тим ще Революційної Укр[аїнської] Партії – маємо багато згадок про укр[аїнські] економічні справи. Всіх їх об'єднано основною думкою, котра особливо позначилася в революційній укр[аїнській] публіцистиці в період революції 1905 р. і пізніше, а саме про конечний зв'язок укр[аїнської] політики з укр[аїнською] економікою. Виходячи з того, що Україна являє собою окремий господарчий терен, суцільний господарчий організм, доводили, що інтереси укр[аїнської] економіки потребують нових, самостійних форм політичного буття. Інтереси промислового робітництва та сільськогосподарського пролетаріату вимагали інших політичних умов для розвитку укр[аїнського] господарства. Отож, діячі укр[аїнської] соціал-демократії, зокрема фахівці-економісти, вивчають стан укр[аїнського] господарства. Маємо цілу низку праць, які студіювали або загальні, або ж

⁵⁸ Грушевский М. Украинцы [в России] // Формы национально-го движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А.И.Костелянского. – Санкт-Петербург, 1910. – С.321.

спеціальні питання укр[аїнської] економіки. Один з ідеологів укр[аїнської] соц[іал]-демократії М.Порш спеціально студіює питання про розвиток українського робітничого ринку («Робітництво України»⁵⁹ та інші праці). Другий укр[аїнський] економіст – Стасюк, в статті «Економічні відносини України»⁶⁰ зібрав численний, дуже цікавий матеріал, що дає можливість з'ясувати питому вагу українського господарства в системі Російської Імперії та зв'язки його з польським господарством. Маємо ще низку праць українських економістів (Матвієва⁶¹, Гехтера⁶² тощо).

Таке пожвавлення укр[аїнської] економ[ічної] думки було помічене в російських колах і спричинилося до певної дискусії. Відомий російський економіст П.Струве в своїх статтях (напр. «Общерусская культура и украинский партикуляризм»⁶³) не раз виступає в укр[аїнській] справі, зокрема в справі української економіки. Струве особливо тут цікавився співвідношенням укр[аїнської] економіки та політичного й культурного стану України. Він каже, що «капіталізм розговаривает и будет разговаривать не по-малорусски, а по-русски». Ця думка яскраво відбивала ідеологію російських буржуазних кіл. З другого боку, в своїх наукових студіях, присвячених історії російського господарства (напр. «Крепостное хозяйство»⁶⁴), Струве намагався довести, що завжди існував зв'язок між господарством України й Великої Росії. В укр[аїнській] пресі маємо кілька статтів, де заперечується думка Струве. У статті Гордієнка (М.Порша) «Капіталізм и русская культура на Украине»⁶⁵ подано систематично заперечення проти доводів Струве. Гордієнко доводить, що капіталізм на Україні, в дальшому своєму розвитку, приводить до поширення національного руху, втягнення ширших кіл українського суспільства в цей національний рух. Він каже: «Доки укр[аїнське] селянство буде розмовляти українською мовою, доти капіталізм на Україні розмовлятиме не російською мовою, а мовою українською»⁶⁶.

Найважливіший момент в розвитку проблеми української економіки – це безперечно революційна доба. 19 в. і початок 20-го дали багато для витворення й консолідації проблеми укр[аїнської] економіки, але тая проблема ставилася або в площині практичної господарчої діяльності на Україні, або в працях укр[аїнських] економістів, або врешті в програмах укр[аїнських]

⁵⁹ Порш М. Робітництво України (Нарис по статистиці праці) // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1913. – Кн.11. – С.107–162; Кн.12. – С.131–157.

⁶⁰ Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Там само. – Кн.9. – К., 1911. – С.86–120.

⁶¹ Матвієв В. Промисловість на російській Україні у 1910 р. // Літературно-науковий вістник. – 1912. – №4. – С.85–98.

⁶² Гехтер М. Значіння України в економічному житті Росії // Там само. – 1909. – №11. – С.288–301.

⁶³ Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. – 1912. – №1. – С.65–86.

⁶⁴ Струве П. Крепостное хозяйство: Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. – [Санкт-Петербург,] 1913. – 340, XIII с.

⁶⁵ Див.: Порш М. П. Струве в українській справі // Літературно-науковий вістник. – 1912. – №5. – С.324–348; Гордієнко М. [Порш М.] Капіталізм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – №9. – С.16–32.

⁶⁶ Порш М. П. Струве в українській справі. – С.331.

політичних партій. Ця проблема весь час мала поточний характер, зв'язана була з сучасною економікою, сучасним політичним життям. Наукове дослідження цієї проблеми починається аж після революції. Для утворення проблеми укр[аїнської] економіки, як наукової проблеми, потрібне було вивчення укр[аїнської] економіки в її історичному розвитку.

REFERENCES

1. Honcharuk, T.H. (2005). Pratsi ukrains'kykh istorykiv O.Ohloblina ta M.Slabchenka iak pidgruntia ekonomichnoi kontseptsii M.Volobuieva. *Intelihentsiia i vlada*, (5), 22–32. [in Ukrainian].
2. Lysiak-Rudnyts'kyi, I. (1966). Rolia Ukrainy v novitnii istorii. *Suchasnist'*, 1, 87–97. [in Ukrainian].
3. Ohloblyn, O. (1966). Popravka. *Suchasnist'*, 4, 116. [in Ukrainian].
4. Ohloblyn, O. (1966). Semen Pidhainyi (1907–1965). *Ukrains'kyi istoryk – Ukrainian Historian*, 3/4, 68–71. [in Ukrainian].

OLEKSANDER OHLOBLYN

THE PROBLEM OF THE UKRAINIAN ECONOMY IN THE SCIENTIFIC AND PUBLIC OPINION OF THE 19–20TH CENTURIES (To the 90th Anniversary of the First Publication of the Article)

In the article by O.Ohloblyn, the thesis is presented and grounded about the economic autonomy of Ukraine as the corner concept of the economic history of Ukraine of the 19th – early 20th centuries. In the work grounded the thought that then-day economic process in Ukrainian circles should be represented as a triad: “territorial economics” – “national form” – “national liberation”. Author showed that socioeconomic events, phenomena and processes were translated into the cultural consciousness of society, which produced a series of visions of understanding the position of the “Ukrainian economy” for the first time in the “territorial”, and then in the “national” forms in the scientific and social thought of the 19th – early 20th centuries. In the article it is noticed that the conceptual proposal by O.Ohloblyn in the late 1920’s was based on the positivist canons of historical writing (organicism, determinism, causality, factographic documentalism) and some requirements of Marxist methodology (materialist interpretation, domination of economic laws). Also in the article noted that those-time conceptual proposals of a number of Ukrainian historians, primarily O.Ohloblyn and M.Slabchenko, were built the anti-colonial discourses. Author paying attention that in the typological plan the concept of O.Ohloblyn in many aspects reminded the M.Volobuiev’s vision. In particular, his thesis about Ukrainian SSR as historically formed national-economical organism. Also, in the article noted that the similarity of the concepts of O.Ohloblyn and M.Volobuiev was not only based on a common constructive basis, but also based on the deployment of anti-colonial discourses.

Keywords: *scheme/concept of the history of Ukraine from the 19 – early 20th centuries, economic history, generation of Ukrainian historians of the 1920’s, Ukrainian historiography, sociologization of history, anti-colonial discourses, Ohloblyn, Slabchenko, Volobuiev.*